

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

УДК 930.1(092)(477)

Я.С.КАЛАКУРА *

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ – ФУНДАТОР ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

З урахуванням надбавь новітньої історіографії та на основі залучення маловідомих джерел або їх нового прочитання з'ясовується формування історіографічних зацікавлень М.Грушевського, його роль у запровадженні та інституціоналізації терміна «українська історіографія». Показано еволюцію змістового наповнення концепту «історіографія» у творчості історика, здійснено типологію проблематики історіографічних студій, виявлено низку їх особливостей. Висвітлено лідерську роль ученого у львівській та київській наукових школах, його внесок в опрацювання історичних, філософських, методологічних і методичних засад історіографічного пізнання. Розглянуто найбільш уживані М.Грушевським жанри історіографічних студій, включаючи критично-бібліографічні огляди та рецензії. Аналізується наукова лабораторія історика, її європейський контекст. Звернуто увагу на недостатньо досліджені аспекти проблеми, висловлено пропозиції щодо її подальшого опрацювання.

Ключові слова: *Грушевський, історіографія, українська історіографія, методологія, історієписання, наукова лабораторія, жанри студій, європейський контекст.*

Новітнє грушевськознавство (1990-ті – 2016 рр.), фундамент і традиції якого заклали Д.Багалій, І.Білас, І.Витанович, В.Герасимчук, Д.Чижевський, І.Крип'якевич, О.Лотоцький, О.Оглоблин, І.Франко та ін., представлене доволі великою кількістю праць, прямо або опосередковано присвячених історіографічним студіям М.Грушевського (за авторськими підрахунками – близько 350 назв). Найбільш вагомими серед них дослідження Л.Винара, В.Ващенко, І.Верби, В.Верстюка, І.Гирича, Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, С.Кіржаєва, О.Копиленка, М.Крикуна, В.Масненка, В.Педича, Р.Пирога,

* Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: kalajar@voliacable.com

С.Плохія, О.Пріцака, О.Реєнта, В.Смолія, В.Солдатенка, П.Соханя, В.Ульяновського, Ю.Шаповала, О.Юркової та ін.¹ З погляду інноваційних підходів до означеної теми особливої уваги заслуговують монографії, дисертаційні праці й численні статті В.В.Тельвака² та В.П.Тельвак³, в яких висвітлюється сучасне розуміння ролі М.Грушевського у проведенні історіографічних досліджень, опрацюванні їх історичних і теоретико-методологічних засад, аналізуються студії вченого над українською історіографією. Ряд публікацій зі вказаної проблематики належить авторові цієї статті⁴.

Хоч кожен із названих дослідників з'ясовує різні аспекти проблеми в межах своєї теми, але взяті разом їхні праці дають досить повне уявлення про місце української й зарубіжної історіографій у спадщині М.Грушевського, окреслюють внесок видатного історика у започаткування терміна «українська історіографія» та інтерпретацію його змісту, досліджують бачення вченим методологічних питань, понятійного інструментарію історіографії, її жанрового обличчя. Водночас наявність такої кількості праць не тільки не нівелює актуальності подальшого дослідження життя і спадщини М.Грушевського як фундатора історіографічних досліджень, а навпаки – ще більше посилює її, що зумовлюється низкою чинників. По-перше, з іменем М.Грушевського пов'язані зародження, а відтак інституціоналізація української історіографії як допоміжної дисципліни тоді, і спеціальної галузі історичної науки – сьогодні, роль та значення якої дедалі підвищується у сучасних умовах. Дослідження цього процесу об'єктивно диктує необхідність системного вивчення під історіографічним кутом зору як усієї творчої спадщини, наукової лабораторії вченого, так і його потужний вплив на розділене між двома імперіями середовище

¹ Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України // *Грушевський М. Історія України-Руси*. – Т.1. – К., 1991. – С.VIII–XXXIX; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Нью-Йорк, 1985. – 119 с.; *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – 80 с.; *Дашкевич Я.* Найвидатніший український історик // Слово і час. – 1991. – №9. – С.18–24; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; *Зашикільняк Л.* Методологічні погляди Михайла Грушевського // *Україна модерна*. – 1999. – №2/3. – С.233–253; *Плохій С.* Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – 600 с. та ін.

² *Тельвак В.В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.; *Його ж.* Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип. IX. – Дрогобич, 2005. – С.47–60; *Його ж.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – 494 с.; *Його ж.* Рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 37 с.; *Його ж.* Грушевськознавство – спеціальна галузь історичних знань. – Дрогобич, 2011. – 236 с. та ін.

³ *Тельвак В.П., Тельвак В.В.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. – Дрогобич, 2005. – 334 с.; *Тельвак В.П.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 19 с.; *Її ж.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії (теоретико-методологічний аспект) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип. XIV/XV. – Дрогобич, 2011. – С.286–294 та ін.

⁴ *Калакура Я.С.* Джерелознавча спадщина Михайла Грушевського // *Михайло Грушевський і сучасність*. – К., 1998. – С.12–16; *Його ж.* Михайло Грушевський – будівничий української держави // *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. – К., 2002. – С.144–152; *Його ж.* Синтез української історії у працях М.Грушевського // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія «Історія»*. – Вип.91/93. – К., 2007. – С.24–37; *Його ж.* Історична школа М.Грушевського у Львові // *Його ж.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2012. – С.210–217 та ін.

української історичної науки, подвижницьку діяльність, спрямовану на відстоювання її самобутності, окремішності та цілісності. По-друге, українська історіографія на пострадянському просторі все ще перебуває під помітним впливом законсервованих у суспільній свідомості ідеологічних стереотипів, у тому числі й тих, що стосуються особистості та творчої спадщини М.Грушевського, яка не тільки не досліджувалася, але й грубо фальсифікувалася, спотворювалася або замовчувалася. Декомунізація історичної науки, очищення її від стереотипів і комплексів минулого передбачає створення реального образу вченого в усій його повноті, включаючи й історіографічний інтер'єр. По-третє, закладаючи фундамент історіографічних практик в Україні, М.Грушевський намагався поставити їх на міцну історіософську та методологічну основу, надати їм від самого початку європейський і світовий контекст розвитку. З погляду сучасних євроінтеграційних процесів цей аспект організаційно-інтелектуальної діяльності історика висувається в коло дослідницьких пріоритетів.

Ось чому з урахуванням цих чинників та з висоти 150-літнього ювілею видатного історика видається актуальним завданням, з одного боку, підсумувати надбання новітньої історіографії з означеної проблеми, збагатити їх новими сюжетами й узагальненнями, а з іншого – привернути увагу до прогалин і недостатньо з'ясованих питань. Звідси випливає мета пропонованої розвідки, котра полягає в тому, щоб, відштовхуючись від наявних праць, спираючись як на опубліковані, так і на ще не актуалізовані джерела, продовжити пошук відповідей на низку конкретних, суто історіографічних питань, а саме: а) коли, як, за яких обставин і під чий вплив формувалися погляди М.Грушевського на історіографію, на розуміння ним її місця й ролі у структурі історичної науки?; б) у зв'язку з чим і коли історик уперше застосував поняття «українська історіографія» і як збагачувалося його змістове наповнення в контексті історичних та історіографічних практик вченого?; в) які проблеми української й зарубіжної історіографії викликали найбільшу зацікавленість дослідника, якою була його реакція на них?; г) до яких жанрів історіографічних студій найчастіше вдавався історик?; ґ) у чому полягає самобутність теоретико-методологічних поглядів М.Грушевського на історіографію і як оцінюється його внесок у методологію та методіку історіографічних досліджень? Пошук відповідей на ці та інші питання дасть змогу зробити ряд нових узагальнень, спрогнозувати й висловити деякі пропозиції щодо подальшого дослідження наукової спадщини М.Грушевського, його дослідницької лабораторії як історіографа.

Виклад наших поглядів на поставлені питання щодо фундаторської місії М.Грушевського у царині історіографії вважаємо доцільним розпочати зі з'ясування середовища й обставин перших зацікавлень майбутнього вченого історією й історіографією взагалі та українською зокрема, їх датування і трактування в новітній літературі. Якщо мати на увазі, що концепт «історіографія» постав у наукознавстві (в тому числі в інтерпретаціях самого М.Грушевського) не стільки як історія історичної науки, скільки як сукупність історичних праць та літератури з тієї чи іншої проблеми, то можна приєднатися до думки більшості сучасних грушевськознавців про те, що фундамент його історичних та історіографічних поглядів почав закладатися на тлі історіографічного вибуху

в Європі й утвердження академізму в історичній науці середини – другої половини XIX ст., тобто в гімназійний та університетський періоди освітніх і науково-пізнавальних рефлексій М.Грушевського⁵, починаючи з 1880 р., коли він став учнем старших класів Тифліської гімназії. При цьому слід зауважити, що йдеться не про інтерес узагалі до історичної літератури, а насамперед до української, який зародився з дитинства, коли закладалася етнічна ідентичність майбутнього вченого. Цей інтерес поєднувався із зацікавленням бібліографією, переглядом і читанням книг та журналів, які були в бібліотеках батька й гімназії. Ідеться про «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Киевскую старину» (остання особливо припала до душі юнакові). Із цього приводу дослідник зазначав в «Автобіографії»: «Перші річники “Київ. старовини”, перечитані мною в рр. 1881–5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів»⁶. Завдяки цьому часопису він ще до університету ознайомився з киевознавчими публікаціями В.Антоновича, а також із деякими працями М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, А.Скальковського тощо, проникнутими країнофільством.

Рубіжне значення для формування історіографічних та історіософських поглядів майбутнього вченого мали вступ і навчання М.Грушевського на історичному відділенні історико-філологічного факультету Університету св. Володимира в Києві (1886–1894 рр.), який уважався найбільш прозахідним із тогочасних російських університетів. Як свідчать щоденникові нотатки, саме тоді він остаточно визначив своє майбутнє як професійного історика⁷. Для початківця повчальними були погляди М.Максимовича на народ, спадкоємність його культури і традицій⁸. Саме в особі М.Максимовича він бачив ученого, чий дослідження мали величезне значення для розуміння неперервності української традиції, для української історіографії, для українського руху взагалі⁹. Ось чому є підстави вважати, що *перший етап* історіографічних студій молодого історика пов'язаний із київським Університетом св. Володимира.

М.Грушевський цілком природно вважав себе заочним учнем М.Костомарова – прихильника «правди народного життя, властителя безцінних скарбів народної творчості»¹⁰, якого В.Антонович називав «українським

⁵ Див.: Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М. Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.)*. – Л., 1996. – С.577–622; Тельвак В.В. Суб'єкт історичного процесу в історіографії М.С.Грушевського // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип.17. – К., 2007. – С.43–59; Тельвак В.П. Формування Михайла Грушевського як історіографа // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Серія «Історія»*. – Вип.91 (91/93). – К., 2007. – С.69–71; *Запашківський Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894) / Упор. Л.Запашківський*. – К., 1997. – С.222–255.

⁶ *Грушевський М. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського*. – К., 1992. – С.226.

⁷ *Грушевський М.С. Щоденник...* – С.262.

⁸ Тельвак В.П. Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – Вип.VIII. – Дрогобич, 2004. – С.331–337.

⁹ *Грушевський М. «Малоросійські пісні» Максимовича і століття української наукової праці // Його жс. Твори у 50 т. – Т.10 (1)*. – Л., 2015 – С.247–248.

¹⁰ *Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять років його смерті // Його жс. Твори у 50 т. – Т.2*. – Л., 2005. – С.403.

Тьеррі». В університеті він глибше познайомився з його працями «Дві руські народності», «Думки про федеративний початок давньої Русі», «Риси народної південноруської народності» та ін. Уже в перших студентських студіях («Южнорусские господарские замки в половине XVI века» та «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века»), а ще більшою мірою в магістерській дисертації «Барское старство: Исторические очерки» молодий історик засвідчив уміння залучати не тільки джерела, але й праці попередників, робити аналітичний огляд бібліографії. Слід зауважити, що у вступі до магістерської дисертації висловлювалась низка важливих положень методологічного характеру, зокрема про необхідність критичного ставлення до праць попередників, застосування при цьому порівняльного методу¹¹. Хоч М.Грушевський у згаданій «Автобіографії» висловлював доволі скептичні оцінки стосовно фахового рівня частини професорсько-викладацького складу університету¹², більшість із них усе ж справили позитивний вплив на його історіографічні практики. Як відомо, Імператорський університет св. Володимира був одним із піонерів серед вищих навчальних закладів тогочасної Росії щодо студіювання й викладання історіографії. Його професор І.Лашнюков (уродженець Конотопа, котрого по праву відносять і до перших українських історіографів) опублікував 1869 р. в Києві «Очерки русской историографии», а наступного року – «Пособие при изучении русской истории критическим методом», в яких чимало місця відводилось історіографії Київської Русі. Велику увагу історіографічним дискурсам приділяли університетські професори М.Максимович, В.Іконников, В.Антонович, М.Володимирський-Буданов, П.Голубовський, І.Лучицький, Ф.Фортинський та ін. Зокрема В.Іконникову належить ґрунтовна праця «Опыт русской историографии» у двох томах (1892–1908 pp.), в якій висвітлювався і розвиток знань про Україну як «Південно-Західну Русь».

Особливим авторитетом у М.Грушевського користувався його керівник і наставник, фундатор київської наукової школи істориків-документалістів В.Антонович, у працях якого аналізувалась історіографія литовської доби вітчизняної історії, козацтва, українсько-польських взаємин¹³. Власне він і прищепив своєму учневі відповідальне ставлення до праць попередників та джерел, навички роботи з ними. Не оминули допитливого історика й популярні серед студентства українознавчі праці М.Драгоманова, місію якого з часом він оцінить як таку, що витягла українців із «манівців провінціалізму» на «широкі шляхи» світового культурного руху¹⁴.

Якщо розглядати вплив інтелектуального середовища на методологію М.Грушевського, то слід зважити, що воно не мало ані дисциплінарних, ані географічних рамок, не обмежувалось ані Києвом, ані Львовом, ані Петербургом. Науковець формувався в європейському полі позитивізму, його теорії поступу й факторів розвитку, виявляв інтерес до концепцій ліберально-демократичного

¹¹ Грушевський М. Барське старство... – С.ІІІ–V.

¹² Грушевський М. Автобіографія, 1906. – С.201–202.

¹³ Когут З.С. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // *Його ж. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України*. – К., 2004. – С.187–217.

¹⁴ Грушевський М. Місія Драгоманова // *Його ж. Твори* у 50 т. – Т.10 (1). – С.69.

романтизму, особливо французького, німецького та польського, прихильники якого звертали увагу на народні традиції та самобутність націй. Він жваво цікавився творами Г.Гегеля, І.Канта, Г.Нібура, В.Гумбольдта, Г.Бокля та ін., працями з філософії, етнографії, антропології, соціології, економіки, психології, історії культури, захоплювався літературним і фольклорним процесами, писав повісті, оповідання, вірші тощо. Ця багатоплановість інтересів і міждисциплінарність зацікавлень, впливаючи з багатогранності таланту вченого, характеризувала його евристичну природу і творче життя, позначилась на особливостях мислення та історієписання, що не мало аналогів у середовищі молодшої генерації тогочасної історичної науки в Україні. Загалом за час навчання і роботи в Університеті св. Володимира М.Грушевський написав 2 монографії, понад 20 статей і рецензій, підготував до друку 2 книги документів, засвоїв методику історіографічних та джерелознавчих студій.

Другий, більш високий за своїм рівнем, етап історієписання та принципово нових історіографічних практик М.Грушевського пов'язаний зі львівським періодом його науково-педагогічної, громадської діяльності (1894–1914 рр.) – як у Львівському університеті, так і в Науковому товаристві імені Шевченка. Опинившись безпосередньо в Австро-Угорщині, у середовищі європейської історичної науки, де активно діяли австрійські й польські історичні товариства і яке акумулювало єдність класичного історизму з пізнавальним потенціалом герменевтики, де особливо популярними були ідеї Й.Дройзена, Л. фон Ранке, О.Конта, Г.Спенсера, Й.Гердера, В.Дільтея, М.Вебера та ін., перед молодим ученим відкрилася унікальна можливість – скористатися сприятливою, на відміну від Росії, історіографічною ситуацією й уже набутим досвідом історієписання для створення цілісної картини історії українського народу. Достатньо ознайомитися з першими п'ятьма томами «Історії України-Руси», щоб пересвідчитись, як утверджувалася українськість та європейськість поглядів, зростала фахова кваліфікація М.Грушевського не тільки як історика, але і як історіографа та джерелознавця. Львівське середовище, де працювали вже відомі дослідники вітчизняної історії та культури, зокрема І.Шараневич, якого М.Грушевський називав «заслуженим галицьким істориком», І.Франко, О.Барвінський, В.Гнатюк, В.Ільницький, С.Качала, І.Левицький, М.Павлик, О.Партицький, Ю.Целевич та ін., де побутували праці німецьких, австрійських, французьких, італійських, польських, чеських істориків і філософів, відзначалося й укоріненням в історіографії історіософії позитивізму, його еволюційної ідеї та орієнтації на історичні джерела¹⁵. Не можна заперечити вплив на М.Грушевського найвидатнішого на той час інтелектуала-енциклопедиста, найчастіше згадуваного у щоденнику визначного історика – І.Франка, якого він називав «апостолом праці»¹⁶. Водночас слід зазначити, що багатьом місцевим дослідникам бракувало загальноукраїнського масштабу мислення і професіоналізму (окрім І.Франка), а творчість М.Грушевського захоплювала їх саме такими рисами. Важливу роль у підвищенні історіографічної зрілості

¹⁵ Куций І.П. Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. – Тернопіль, 2006. – 220 с.

¹⁶ Грушевський М.С. Апостол праці // Україна. – 1926. – Ч.6. – С.3–20.

вченого відіграли його зарубіжні подорожі, спілкування з рядом провідних мислителів, зокрема з Е.Дюркгаймом під час поїздки 1903 р. до Парижа, знайомства з істориками в Берліні, Ляйпцигу, Лондоні.

Сформована навколо М.Грушевського львівська наукова школа (В.Герасимчук, І.Джиджора, М.Кордуба, І.Кревецький, І.Крип'якевич, З.Кузеля, С.Рудницький, О.Терлецький, С.Томашівський, О.Целевич та ін.) закладала підвалини наукової національної історіографії з опорою на документалізм В.Антоновича та досвід західних фахівців¹⁷. Велике значення мало започатковане О.Барвінським за порадою В.Антоновича видання «Руської історичної бібліотеки» (24 томи), а також публікація Археографічною комісією Наукового товариства імені Шевченка за активної участі М.Грушевського «Жерел до історії України-Руси» і його «Історії України-Руси». Принагідно зауважимо, що хоч реформування НТШ почалося ще до приїзду у Львів М.Грушевського (1892 р. отримало статус наукового), але завдяки вченому з 1895 р. воно почало набувати реальних академічних рис прообразу майбутньої академії наук із використанням української мови. Як підкреслював сам М.Грушевський, «українська мова цілком здатна до наукового вжитку», а академічна традиція в Україні, на його думку, своїм корінням сягала часів Ярослава Мудрого. В одній зі своїх статей він, поряд із київською «академією» XI ст., називав Києво-Могилянську та Українську академію наук, засновану гетьманом П.Скоโรปадським, що виросла з традицій Наукового товариства імені Шевченка та Українського наукового товариства¹⁸.

Паралельно зі львівським тривав київський етап історіографічних практик М.Грушевського (фактично на інтелектуальному та міжособистісному рівнях цей зв'язок і не переривався). Цей *третій* етап невіддільний від заснування 1907 р. з ініціативи вченого Українського наукового товариства, його багаторічної діяльності, яка епізодично переривалася засланням до Симбірська, Казані, Москви, перебуванням в еміграції (1919–1924 рр.) і роботою у Празі, Відні, Берліні, Женеві. Це – найбільш вагомий із погляду історіографічного доробку М.Грушевського й діяльності київської історичної школи (О.Баранович, С.Глушко, В.Ігнатієнко, М.Ткаченко, С.Шамрай та ін.) як генетичного продовжувача традицій львівської школи та НТШ період, в якому Р.Піріг цілком аргументовано виокремлює останнє десятиріччя його життя і творчості після повернення в Україну з-за кордону (1924–1934 рр.). М.Грушевський, опинившись в Україні вже як академік ВУАН, із величезним ентузіазмом узявся, з одного боку, за модернізацію існуючих і створення цілої низки нових академічних установ історичної науки, заснування наукових видань, а з іншого – порушив питання про підготовку «методично вишкolenих», відповідно рівню західної науки, і всебічно освічених дослідників історичного життя¹⁹.

¹⁷ Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.; Зашильняк Л. Формування новочасної української історіографії в Галичині у XIX ст. // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – T.V. – Rzeszów, 2007. – S.50.

¹⁸ Грушевський М. Три Академії // Його ж. Твори у 50 т. – Т.10 (1). – С.399–412.

¹⁹ Див.: Грушевський М. Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України в Києві // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С.384.

Аж ніяк не випадково, що вчений перш за все відновив і підняв на якісно новий рівень діяльність Історичної секції УНТ, створив в її рамках Комісію української історіографії, яка ввійшла в науково-організаційну структуру ВУАН. Із погляду методології, цей період діяльності М.Грушевського став зіткненням європейської наукової традиції з вульгарно-марксистською інтерпретацією історичного процесу, із комунізацією та російщенням історичної науки, із заходами більшовиків, спрямованими на її перетворення у служницю тоталітарного режиму. Утім київська школа діяла до початку 1930-х рр., її діяльність було згорнуто в результаті ліквідації наукових установ М.Грушевського, звинувачень у «буржуазному націоналізмі», репресій і арештів, а сам історик опинився в «почесному засланні» в Москві²⁰. Упродовж 1924–1931 рр. йому вдалося опублікувати 79 книжок періодичних і серійних видань із середнім накладом 2 тис. примірників.

Новітнє грушевськознавство виокремлює в межах останнього десятиріччя і так званий московський період творчості вченого (1931–1934 рр.), коли в УСРР уже було припинено діяльність історичних установ М.Грушевського, заборонено публікувати його праці. Історики вдалося оприлюднити в Москві та Ленінграді декілька студій історіографічного спрямування, звісно російською мовою, із-поміж яких інтерес представляють невелика розвідка у форматі тез «Про українську історіографію XVIII століття: Кілька міркувань», в якій ідеться про козацьке літописання, твори С.Величка та Г.Граб'янки, а також доволі розлогий нарис «Историограф Малой России», присвячений сторіччю виходу у світ відомої праці Д.Бантиша-Каменського²¹.

Повернімось до трактування й розвитку М.Грушевським самого концепту «українська історіографія». Досі точно не встановлено, коли вперше він застосував цей термін, але достеменно відомо, що 1910 р. було оприлюднено його розвідку «Українська історіографія і Микола Костомаров», де історіографія розглядалася у чотирьох вимірах: сукупність історичних праць; історієписання; створення історичних текстів; формування концепцій історичного процесу. «Українською історіографією, – зазначав автор, – мусимо вважати те, що описує історію українського народу як такого, незалежно від політичних та інших зв'язей, які в'язали його з іншими народами чи країнами»²². Далі історик підкреслював, що «малоросійська» історіографія XVIII ст. стала прямою попередницею української історіографії XIX ст.²³ Він одним із перших запропонував хронологічну схему українського історієписання, поклавши в її основу ідею безперервності поступу історичної думки. У 1914 р. М.Грушевський оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у XIX ст., яким відкривалося двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Тут генеза української історичної думки розглядалася як ідейне ядро розвитку всього українознавства, а література козацької доби – як вихідний пункт українського історієписання. Весь подальший розвиток історичних

²⁰ Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) – К., 1999. – С.397–399.

²¹ Див.: Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.10 (2). – Л., 2015. – С.74–81, 87–180.

²² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров... – С.397.

²³ Там само. – С.400.

досліджень учений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів на підавстрійських і підросійських землях України, намагаючись провести паралелі, установити синхронність інтелектуальної творчості, сприяти утвердженню української ідентичності.

Отже термін «українська історіографія» М.Грушевський здебільшого вживав для означення всієї наявної на той час літератури з історії України-Руси, звертаючи при цьому увагу на концептуальні засади процесу і тенденції її створення. Подібний зміст вкладали у це поняття І.Джиджора, О.Лазаревський О.Грушевський та ін. Так, останній в одній зі своїх статей 1914 р. витоки «нової української історіографії» безпосередньо пов'язував із діяльністю колекціонерів XVIII ст., генеалогічними розвідками та вивченням місцевої історії²⁴.

Власне з часів В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія, І.Франка, М.Драгоманова українська історіографія почала трактуватися як галузь знань про сукупність праць з вітчизняної історії, або про історію розвитку української історичної думки. Як окреслювалося місце й роль історіографії у структурі історичної науки, які критерії визначали її періодизацію? На перше місце ставилася пізнавальна діяльність істориків, їх співтовариств та наукових видань, створення ними наукових праць, започаткування нових підходів до трактування історичного та історіографічного процесів.

Заслуга М.Грушевського не лише в утвердженні терміна «українська історіографія», але й в обґрунтуванні функцій, наукових підходів до її періодизації, виявлення певних тенденцій нагромадження знань з історії України, зокрема їх давність, безперервність, цілісність, окремішність від інших історіографій. Учений одним із перших відкрито поставив під сумнів концепцію російських істориків про «общерусский» народ, про «общерусскую» історію, а значить і про «общерусскую» історіографію. Він продовжив процес відокремлення української минувшини від історій Польщі та Росії, опрацював принципово нову модель-схему вітчизняної історії як національної, назвавши її «раціональною», тобто вмотивованою, котра ґрунтується на законах науки, логіки, розуму, довів її самодостатність і самобутність у сузір'ї історій інших слов'янських народів.

Обмірковуючи роль української історіографії, М.Грушевський застерігав від штучного обмеження її лише бібліографічною роботою або інформаційно-популяризаторськими завданнями. Він розмежовував завдання історіографії та бібліографії, підкреслюючи при цьому їх взаємозв'язок і взаємодію. Не випадково, очоливши редакцію «Записок НТШ», учений ініціював створення бібліографічного відділу, публікацію оглядів наукових журналів, рецензій тощо.

Синтезуючи теоретичні погляди М.Грушевського на історіографію, слід, передусім, зазначити, що він розглядав її як складову історичної науки з допоміжними функціями, але не ототожнював предмет історії як науки і предмет історіографії, не змішував їх із предметом джерелознавства, наголошуючи при цьому на цілісності історичного знання. Із цієї цілісності вчений виводив і вибудовував своє бачення сутності предмета й завдань історіографії як сегмента

²⁴ Грушевський О. З початків нової української історіографії // Україна. – 1914. – Кн.ІІ. – С.57–63.

історичної науки, що має специфічні завдання та послуговується спеціальними методами, як процесу розвитку історичної думки, стрижнем котрого виступають історієписання, його тенденції²⁵. Ключова роль у предметі історіографії відводилася творцям знань, тобто історикам, а також науковим товариствам і школам. Як неодмінну умову розвитку історичних знань М.Грушевський розглядав створення й діяльність наукових та видавничих історичних осередків, установ, і, як уже йшлося, брав особисту участь в їх заснуванні та роботі. Упродовж усього життя його не покидала ідея створення самостійного академічного інституту історії України. Як передумову та фундамент цієї інституції він розглядав сформовану ним у середині та другій половині 1920-х рр. цілісну мережу науково-дослідних установ і періодичних видань в Україні й за рубежом. У цьому зв'язку варті уваги опрацьовані М.Грушевським «Проект Українського історичного інституту» та доповідна записка «Про потребу утворення Інституту української історії у складі Академії наук СРСР»²⁶, численні статті про українські кафедри, «В справі українського Соціологічного інституту» та ін.

Перед історіографією вчений на чільне місце, поряд із пізнавальною, ставив критико-рефлексивну функцію, боротьбу з міфологізацією історії, відстоювання правди, яке можливе лише на ґрунті системного підходу і критичного вивчення джерел та літератури. Не випадково історик віддавав перевагу творам, написаним із дотриманням «науковости, об'єктивності і обережності метода»²⁷. На цю сторону одним із перших звернув увагу Д.Багалій²⁸, аналізуючи місце М.Грушевського в українській історіографії. Не оминув дослідник і дидактичну та виховну функції історіографії, відстоюючи обов'язкове вивчення й поширення історії історичної думки, її світоглядної складової²⁹. Означені функції історіографії простежуються у всіх працях М.Грушевського з української й зарубіжної історії, насамперед у багатотомних «Історії України-Руси», «Історії української літератури», «Всесвітній історії в короткому огляді в шести частинах», у монографіях «Про старі частини на Україні», «З історії релігійної думки на Україні» та ін.

Історіографічна спадщина М.Грушевського вражає не тільки своїм широким тематичним діапазоном, але й жанровою розмаїтістю. Історіографічні сюжети присутні в усіх жанрах творчості, у тому числі текстах, які наука відносить до джерел особового походження: «Автобіографія», «Спомини», щоденник, листування. А є ще численні виступи вченого, зокрема на загальних зборах НТШ, конференціях, величезний масив епістолярію, некрологів. Однак із погляду наукового потенціалу пріоритетне місце тут, окрім багатотомників і

²⁵ Грушевський М. Дорогою віків // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.321–322.

²⁶ Інститут історії України Національної академії наук України: 1936–2006 / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.5–6.

²⁷ Грушевський М. [Рец.] Potkański K. Kraków przed Piastami. – Kraków, 1898 // *Записки НТШ.* – Т.XXVI. – Л., 1898. – С.6–8.

²⁸ Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // *Червоний шлях.* – 1927. – №1. – С.160–217.

²⁹ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові проблеми // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.2. – С.464–466; *Його ж.* Історія й її соціально-виховуюче значіння // Там само. – Т.4 (1). – Л., 2007. – С.267–276.

монографічних історичних праць, посідають наукові статті, передмови й передні слова до джерельних та етнографічних видань, до «Записок НТШ».

Окремого розгляду заслуговує історіографічна складова різного роду звітів про роботу НТШ, а також приміток, рецензій, бібліографічних оглядів – як журнальних, так і газетних, що слугують важливим джерелом історіографії. Якщо зважити, що перу вченого належить понад 2 тис. публікацій, а більше третини з них становлять рецензії³⁰, то стає зрозумілим, яке місце він відводив цьому жанру історіографічних студій. Дослідник демонстрував фахову компетентність і високу культуру рецензування, відточуючи свої власні підходи до того чи іншого сюжету. З історіографічного погляду рецензії М.Грушевського – один із різновидів аналітико-критичних студій, а лабораторія їх створення і видова розмаїтість, на що справедливо звернув увагу О.Ясь³¹, засвідчують, що його досвід рецензійних практик заслуговує значно більшої уваги, особливо щодо формування компаративно-критичного мислення. В арсеналі вченого щонайменше сім різновидів рецензійних праць: рецензійні статті, оглядові рецензії, дискусійні рецензії, рецензійні нотатки, замітки, рецензії-есе, критично-бібліографічні огляди. Рецензії найбільш рельєфно віддзеркалюють персоналістичний підхід до оцінки творчості того чи іншого історика, виокремлення його внеску в науку³². Вони демонструють енциклопедичність знань і широку ерудицію вченого, високу професійну культуру, наукову безкомпромісність і тактовність. У цьому зв'язку доречно згадати думку Грушевського-студента, зафіксовану у «Щоденнику», стосовно коректності та етичності висловлювати наукові оцінки історичним діячам та критичні зауваги історикам. «Історична праця, – зазначав він, – єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити правильно, не вдаючи з своїх думок конечну істину»³³. Принагідно зазначимо, що вчений не тільки сам був неперевершеним рецензентом, але й таким самим модератором рецензування в редактованих ним виданнях, інтуїтивно відчувачи та раціонально добираючи гідних авторів рецензій.

До думки про етичні аспекти творчості історика М.Грушевський повертався не раз, застерігаючи колеґ від упередженості суджень. Цього правила, виробленого зі студентських років, він послідовно дотримувався в оцінках доробку істориків, демонструючи професіоналізм, високу культуру наукової полеміки й критики. Його перу належать створені із застосуванням принципів і методів наративної психології біографічні нариси життя та творчості визначних постатей української і зарубіжної історіографії, аналітичні статті про їхні праці, некрологи, зокрема про О.Андрієвського, В.Антоновича, М.Драгоманова, В.Ключевського, О.Кониського, П.Куліша, О.Маркевича,

³⁰ Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М.Грушевського // *Грушевський М.С. Твори* у 50 т. – Т.14. – Л., 2008. – С. VI–VII.

³¹ Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблема різновидів та функціонального призначення // *Україна модерна*. – Ч.12. – К., 2007. – С.97–128.

³² Тельвак В. Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій // *Грушевський М.С. Твори* у 50 т. – Т.15. – Л., 2007. – С. I–XXIV; Його ж. Рецензування праць Михайла Грушевського як історіографічна проблема // Там само. – Т.46 (10). – Л., 2013. – С. IX–XXX.

³³ *Грушевський М.С. Щоденник...* – С.108.

О.Лазаревського, П.Лебединцева, О.Терлецького, І.Франка, І.Шараневича, Т.Шевченка, Я.Шульгина та багатьох інших.

М.Грушевський опрацював примірну схему наукового осмислення постаті історика, виклавши її у статті, присвяченій В.Антоновичу, яка мала стати проспектом майбутньої монографії про видатного вченого й наставника: «провідні ідеї і життєві нерви його творчості», їх відображення у взаємозв'язках наукової і суспільно-політичної діяльності. Як джерела передбачалося залучити «друковані писання, усні відомості, власні спостереження і переживання»³⁴. Зазначені підходи слугували орієнтиром і критеріями вибору персоналій для створення біографічних нарисів. Знайомлячись із переліком персоналістичних досліджень М.Грушевського, може виникнути питання: чому, окрім відомої полеміки з М.Погодіним та його однодумцями, він намагався ніби не помічати багатьох інших російських істориків своєї епохи? Очевидно, це була своєрідна реакція на праці тих авторів, котрі стояли на великодержавницьких та українофобських позиціях. Натомість він захоплювався французькою соціологічною школою, школою синтезу, німецькою психологічною школою, польським романтизмом, західним позитивізмом, працями Е.Дюркгейма, В.Вундта, М.Лазануса та ін.

М.Грушевському належить і такий малопоширений у творчості істориків жанр, як історична белетристика, яку деякі дослідники відносять до художньої історіографії³⁵. Історик вийшов за рамки творів для «легкого читання», удавшись до створення історичної прози високого рівня, яка репрезентує історизм доби Київської держави, Гетьманщини, другої половини ХІХ – початку ХХ ст. («У святої Софії», «Ясновельможний сват», «Розмова з Кривоносом», п'єси «Ярослав Осмомисл», «Хмельницький в Переяславі», кіносценарій «Запорожці»). Вона давала змогу відбити історичні та історіографічні події крізь призму психології дійових осіб літературних і драматургічних творів автора.

Сучасне грушевськознавство, з'ясовуючи самотність теоретико-методологічних поглядів історика на історіографію й аналізуючи його внесок у методіку історіографічних досліджень³⁶, сходиться на тому, що історіографічне кредо М.Грушевського найповніше відбиває думка, висловлена 1894 р. й розвинута в наступні роки, про творчий характер науки та її несумісність із догматизмом: «Наука – це постійний скептицизм [...], але лише такий, що веде за собою роботу синтетичну»³⁷. Тому необхідно позбутися догматичного підходу, який найбільше шкодить історичній науці й суперечить їй. Учений орієнтувався на

³⁴ Грушевський М.С. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності// *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.8. – Л., 2007. – С.186–187.

³⁵ Янкова Н.І. Історичні коди у творчості Михайла Грушевського («Академія»). – К., 2013. – С.71–72.

³⁶ Будз В. Методологія філософії історії Михайла Грушевського // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Вип.4. – Тернопіль, 2000. – С.81–85; Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Київська старовина. – 2002. – №2. – С.3–28; Богдашина О.М. Методика історичних досліджень М.С.Грушевського // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип.37. – Х., 2012. – С.29–39 та ін.

³⁷ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.2. – С.74.

правдиве висвітлення подій і фактів, дотримання об'єктивності в оцінці, відповідальне ставлення до джерел, рішуче виступав проти довільної їх інтерпретації. Він не замикався на якійсь одній методології, не був еклектиком, а шукав себе, свою репрезентацію історичного процесу й методику його пізнання. Залишаючись на ґрунті позитивізму, який рухався до постпозитивістських парадигм, М.Грушевський не цурався неокантіанських підходів до історії. Ідея справедливості й гуманізму, прав і свобод особи, методи позитивного дослідження та критичної інтерпретації джерел, історичних паралелей і аналогій, структурного підходу, текстологічного та порівняльно-історичного аналізу – усе це простежується у творчості історика, еволюції його методологічних орієнтирів. Не викликає заперечень думка Я.Дашкевича про те, що, почавши свої студії як історик народницького напрямку, М.Грушевський еволюціонував до національно-державницького трактування українського історичного процесу³⁸.

Історіографічне значення творчості, наукової, науково-організаційної та громадської діяльності М.Грушевського має ще один вимір – інституціональний. Він – фундатор і лідер цілої низки наукових шкіл, дослідницьких та освітніх установ, редактор різноманітних видань, створив довготривалі науково-організаційні інституції у Львові та Києві, які справили колосальний вплив на розвиток української історичної науки, її світове визнання. Учений демонстрував неперевершений зразок працездатності, самовідданості, громадянської свідомості та гідності. Ціннісні орієнтири він висловив у віршованій формі: «Не бажаю я заплати, не бажаю слави, праця – то мені заплата, правда – вища слава»³⁹.

Таким чином, аналіз надбань новітнього грушевськознавства й маловідомих джерел, їх нове прочитання дозволяють зробити висновок про фундаторську місію М.Грушевського у запровадженні та інституціоналізації концепту «українська історіографія», про його лідерську роль у створенні львівської та київської наукових шкіл, особистий внесок в опрацювання історичних, філософських, теоретичних, методологічних і методичних засад історіографічного пізнання. Як історик європейського рівня, він створив наукову схему-концепцію історії України, а також національної історіографії, започаткував сучасне розуміння й заклав її науковий фундамент. Титанічна діяльність М.Грушевського як людини, котра не тільки писала історію та досліджувала розвиток історичної думки, але й творила її, справила колосальний вплив на весь наступний розвиток української історіографії, на формування модерної нації, на державотворчі процеси. Вона залишається потужною моральною підтримкою українства й сьогодні в усіх його справах щодо виходу з кризи, євроінтеграції, повернення України в окуповану частину Донбасу та анексований Крим.

Ювілей неперевершеного історика й визначного мислителя своєї епохи, символу українського єднання – Михайла Грушевського – дає можливість,

³⁸ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій. – Л., 1999. – С.63–85.

³⁹ Грушевський М.С. «Не бажаю я заплати, не бажаю слави» // Його ж. Твори у 50 т. – Т.12. – Л., 2011. – С.361.

з одного боку, неупереджено оглянути його масштабну працю на полі української історіографії, оцінити його науковий подвиг, а з іншого – окреслити проблеми подальших досліджень. Чи не найкраще для цього підходять слова О.Оглоблина про те, що «творчість Грушевського – це вічна власність українства. І в історичній перспективі “Історія України-Руси” Грушевського завжди стоятиме поруч з Шевченковим “Кобзарем”»⁴⁰. Оця «вічність» орієнтує на системне й дедалі глибше осмислення наукової лабораторії вченого на ниві історіографії, її імплементацію в український історіографічний процес. З погляду інтеграції української історіографії в європейське історіографічне поле актуальним залишається досвід ученого та його наукових шкіл щодо адаптації українських істориків до тогочасних європейських історіографічних практик і засвоєння інноваційних методик. Завершення видання творів М.Грушевського відкриває додаткові можливості для повнішого й більш цілісного осягнення його творчої спадщини в контексті цивілізаційного трактування історії.

⁴⁰ Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Український історик. – 1964. – №2/3. – С.6.

Considering the achievements of modern historiography and based on the involvement of a little-known sources or new reading it appears the forming of historiographical interests of Hrushevs'kyi, its role in the implementation and institutionalization of the term “Ukrainian historiography”. They pointed out an evolution of content of the “historiography” concept in the work of the historian, made a typology of issues of the historiographical studies and revealed a number of features. They highlight leadership role of the scientist in L'viv and Kyiv scientific school, his contribution to the study of historical, philosophical, methodological and methodical bases of historiographical knowledge. It's considered the historiographical studies genres which were the most used by Hrushevs'kyi, including critical and bibliographic reviews and reviews. The author analyzes Scientific laboratory of historian, its European context. Paid attention to the insufficiently investigated aspects, made suggestions for further processing.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Ukrainian historiography, methodology, scientific laboratory, studies genres, European context.*

